

МІГРАЦІЯ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ: ВИДИ, ФУНКЦІЇ, ЧИННИКИ ТА ЗАКОНОМІРНОСТІ



Микола Слюсаревський
канд. психол. наук,
член-кореспондент
НАПН України?
директор Інституту соціальної
та політичної психології
НАПН України,
м. Київ



Олена Блинова
доктор псих. наук, професор,
зав. кафедри загальної та
соціальної психології
Херсонського державного
університету,
м. Херсон

Визначення міграції, її види та функції

Міграція (від лат. *migratio*) — переселення, тобто територіальне переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання. Не всі переселення вважають міграцією, а лише ті, що пов'язані з перетином певних кордонів — державних, адміністративних. До міграцій не належать переміщення, які не спричиняють жодних змін у соціальних зв'язках особи і майже не впливають ані на саму особу, ані на її суспільне оточення як у місці вибуття, так і прибуття (тобто туристичні, рекреаційні поїздки, короткочасні гостьові візити чи поїздки на відпочинок).

У визначенні поняття “міграція” фіксується необхідність зміни людиною місця проживання. **С.К. Бондирева** визначає міграцію як полімотивоване суспільне явище, викликане прагненням до задоволення потреб; воно є можливим завдяки мобільності людини та реалізується як у фізичному, так і у віртуальному просторі.

Головна специфіка міграції — намір індивіда змінити місце проживання, влаштуватися на новому місці. Ключовим для розуміння сутності міграції є поняття рідного дому як оселі, яка має відбиток індивідуальності свого мешканця. Тому відрадження (і перебування в готелі), робота вахтовим методом (і перебування в гуртожитку) є проявами мобільності, але не є різновидами міграції.

Міграція — це просторова активність (переміщення) індивіда, спрямована на оволодіння ресурсами нових територій і пов'язана зі зміною місця проживання. У міграції як суспільному явищі є три параметри:

- зміна індивідом координат свого перебування, тобто переміщення (*чинник мобільності*);
- намір індивіда поліпшити своє матеріальне і (або) соціальне становище (*чинник потреб*);
- прагнення індивіда обжитися на новому місці та вважати його “*другою батьківщиною*” (*чинник стабільності*).

У соціально-психологічному аналізі явища міграції слід розрізняти психологічний стан готовності до міграції, тобто міграційні настановлення як можливість або потенційну міграцію, та реально здійснюване переміщення людини. На думку соціолога **Л.Л. Рибаківського**, мобільність (рухливість) та міграція — це різні поняття. Під міграцією слід розуміти територіальне переміщення, а під мобільністю — здатність до міграції, тобто потенційну міграційну активність. Саме в такий спосіб міграційна мобільність населення трактується у довідкових виданнях: “*готовність або здатність громадян чи осіб без громадянства здійснювати переміщення*” [1].

У науковій літературі існує низка підходів до класифікації видів міграції залежно від критерію, що покладений в її основу.

Тож можна виділити декілька видів міграції.

Міграція внутрішньодержавна і міждержавна (з перетинанням державного кордону): виїзд із країни — еміграція, в'їзд до країни — імміграція.

Міграція постійна і тимчасова: трапляються випадки, коли індивід вимушений мігрувати у зв'язку з особливими політичними подіями в країні. Це — різновид еміграції (наприклад, у країні відбулася зміна влади, тож активні діячі колишньої влади емігрують, але чекають можливості повернутися).

Міграція суверенна і вимушена. До вимушеної міграції треба віднести ті випадки, коли причина міграції лежить поза індивідом, тобто це міграція з примусу. Суверенною міграцією вважають тоді, коли мігрант приймає рішення без зовнішнього тиску, виходячи зі своїх потреб.

Нині отримали державне визначення два офіційні види міграції: **“вимушені переселенці”** і **“біженці”**. Така законодавча класифікація є важливою з погляду надання державної допомоги і правового статусу. Схожість між **“вимушеним переселенням”** і **“біженством”** — це самий момент вимушеності. Відмінності ж у тому, що в психіці біженця панує домінанта віддалення від небезпечного місця, тоді як у вимушеного переселенця присутній момент оцінки місця переселення, тобто він ретельно вибирає місце, куди переселитися.

Міграція політична і економічна. Різниця у провідній причині: політичні обставини або матеріальна зацікавленість. До економічної міграції слід віднести і трудову міграцію: виїзд до інших країн на заробітки з наміром при нагоді стати постійним мешканцем країни перебування.

Міграція легальна та нелегальна. Це питання є актуальним, коли мова йде про міждержавну міграцію, оскільки всередині країни для цього перепон немає. Міграція до іншої країни пов'язана зі значною кількістю чинників і обставин етнічного та правового характеру, тому в'їзд до країни без ухвали тамтешньої влади не дозволяється. Зокрема, багато країн у зв'язку з напливом мігрантів із третіх країн вимушені вводити обмеження на в'їзд громадян.

Міграція індивідуальна і масова (етнічна): наприклад, масовий виїзд на роботу до Німеччини громадян Туреччини. Масова міграція частіше має етнічний характер, одним із яскравих її варіантів є діаспора. Зазвичай масова міграція пов'язана з несприятливими подіями на батьківщині.

Маятникова міграція: йдеться про маятникову мобільність, тобто регулярне переміщення населення з одного населеного пункту до іншого на роботу або навчання. Маятникова міграція є результатом невідповідності розміщення виробництва і розселення людей. Особливо розвинута маятникова міграція у великих містах — мегаполісах.

Епізодичні та сезонні міграції іноді бувають попередниками незворотної міграції, оскільки створюють умови для вибору постійного місця проживання.

У такому розумінні вони відіграють важливу роль для майбутнього переселення, оскільки надають найбільше інформації та сприяють налагодженню зв'язків у місцях майбутнього поселення.

Епізодичні міграції — це ділові, культурно-побутові та інші соціальні переміщення, які здійснюються нерегулярно як у часі, так і в просторі, а також зовсім не обов'язково у тих самих, що раніше були, напрямках. Головною ознакою епізодичних міграцій є насамперед нерегулярність подібних переміщень, здійснення яких залежить від багатьох чинників (політичних, культурних, комерційних, освітніх, сімейних тощо).

Сезонні міграції — переміщення працездатного населення до місць тимчасового працевлаштування з метою отримання вигідної роботи за наймом, після виконання якої особа повертається до місця попереднього мешкання. Такий вид міграцій тому називається сезонним, бо їхні обсяги та частота залежать від пори року, а тимчасовий період перебування в іншому місці — від домовленості про виконання того чи іншого виду трудової діяльності. Причини сезонних міграцій бувають різні, зокрема: надлишок робочої сили в регіонах, де існує безробіття; вигідна заробітна плата у місцях тимчасового працевлаштування, яка дає змогу за короткий час отримати значні прибутки; різниця в оплаті праці між окремими регіонами чи сусідніми державами.

Підготовлена та неготовлена міграція. Підготовлена міграція частіше пов'язана з явищем інтелектуальної міграції: індивід заздалегідь знаходить собі працедавця, обговорює умови оплати. Непідготовлена міграція — це всі випадки, коли індивіда не чекають, коли ніхто не готовий надати йому допомогу, тож він може потрапити в скрутну ситуацію без засобів до існування (наприклад, біженець).

У таблиці 1 представлено широку типологію видів міграції, яка ґрунтується на різноманітних індикаторах просторової мобільності людей.

Більшість індикаторів достатньо зрозумілі: дійсно, є відмінності між короткотерміною і постійною міграцією; зрозуміло, що той, хто приєднується до свого чоловіка або жінки, має іншу перспективу, ніж той, хто починає працювати самотужки в іншій країні. Становище мігранта в ситуації, коли треба просто сісти в автобус і переїхати до іншої країни, відрізняється від становища того, хто долає міжконтинентальні простори, а надто того, хто змушений емігрувати. Також є різниця: прибуває людина в загальному потоці біженців чи в'їжджає індивідуально.

Науково вивірені типології дозволяють не лише точно окреслювати картину міграцій, а й оцінювати всю різноманітність мотивації та поведінки людей. Зі значної кількості типологій, побудованих на різних засадах, ми зосередимося на тих, що вказують на соціально-психологічні особливості міграційної поведінки.

Соціокультурна типологія складається з різних моделей, що містять такі міграційні характеристики, як стать, подружній статус, вік, професійна кваліфікація, етнічна належність. Усі ці ознаки суттєво впливають на специфіку міграційної поведінки людини.

Правова типологія є важливою для соціально-психологічного аналізу міграційних процесів, оскільки прямо торкається повсякденного життя мігрантів. Легальна міграція передбачає доступ на ринок праці країни-приймача, право на соціальну та медичну допомогу, певні громадянські права. Нелегальний же мігрант може бути затриманий, депортований, зви-

нувачений, його права можуть бути порушені. Тож легальний чи нелегальний статус мігранта тісно пов'язаний зі станом його психологічного благополуччя та впливає на успішність соціально-психологічної адаптації. Наприклад, трудова міграція, тобто міграція до іншої країни з метою працевлаштування, може бути чотирьох видів:

Таблиця 1. Індикатори просторової мобільності людей

Тривалість перебування	Тривалість перебування — головна змінна. Треба розрізняти тимчасову, напівпостійну і постійну міграцію. Можна виокремити щотижневі, щомісячні, щорічні міграції, один раз у п'ять років тощо
Місце	Характер міграції можна визначити через зміни місця перебування та проживання, а також через зміну типу/характеру поселення, звідси міграції село—село, село—місто, місто—місто, місто—село. Для точності слід визначити місце, де працює людина, і місце, де вона проводить своє дозвілля
Географія	Розрізняють міграції на короткі, середні й далекі відстані. Залежно від цього виокремлюють місцеві, регіональні, міжрегіональні, внутрішньоконтинентальні, міжконтинентальні та глобальні міграції, а за напрямками міграції: Схід—Захід, Південь—Північ
Мета	Міграції розрізняють залежно від мети. Наприклад, чи є мета рекреаційною, діловою або це трудові міграції (зайнятість, економічні мотиви), міграції, пов'язані з навчанням або з вирішенням сімейних проблем, міграції як втеча від лиха або переслідування (вимушена міграція)
Характер прийняття рішення	Чи є міграція добровільною або вимушеною, хоча “сіра смуга”, яка розміщується між цими типами, значно ширша, ніж названі чіткі полюси
Основні учасники (актори)	Аналіз зміни місця проживання необхідно проводити з урахуванням того, хто є головним актором. Має бути встановлено, хто бере участь у переміщенні: тільки один актор-мігрант або два актори-мігранти. Наприклад, чи є учасником міграції контрабандист або торговець людьми? У цьому випадку треба встановити, хто відповідає за процес переміщення — мігрант чи контрабандист/торгівець
Характеристики основних учасників (акторів)	Учасників міграцій розрізняють за статтю, віком, етнічною належністю. За домінуючою групою учасників виокремлюють специфічні міграції (наприклад: жіноча міграція, міграція китайців, дітей)
Професійні якості	Міграції розрізняють залежно від рівня освіти і професії мігрантів. Виокремлюють міграції некваліфікованих, низько-, середньо-, висококваліфікованих осіб. Ураховуючи професійний склад, можна говорити про міграції робітників, інженерів або медичних працівників
Взаємозв'язки	Характер міграцій залежить від складу та особливостей взаємодії акторів. Це визначає тісноту відносин (слабкі/сильні зв'язки, якість соціального капіталу) і природу взаємозв'язків. Багато залежить від того, чи беруть участь у міграції “пілоти” (першопрохідці) або “будівельники мостів” (ті, хто створює міграційні мережі)
Кількість	Міграції розрізняють залежно від кількості учасників. Мова йде про індивідів, сім'ї, групи, масові міграції
Політичний характер	Політичний характер міграцій визначається характером перетинання кордонів. Розрізняють внутрішні міграції, які відбуваються в межах національних кордонів держави, але з перетинанням адміністративних кордонів, і міжнародні міграції, коли при переїзді з однієї країни в іншу відбувається перетинання державного кордону
Правовий статус	За правовим статусом виокремлюють законних або незаконних мігрантів, а також різні їх категорії відповідно до законодавства країни-приймача
Культурна дистанція	За етнічними, культурними, релігійними або лінгвістичними особливостями мігранти можуть бути тією чи тією мірою близькими до суспільства країни перебування

1) *офіційна трудова міграція* — переміщення громадян, які виїждять за кордон, декларуючи метою виїзду участь у трудовій діяльності. Це — легальні трудові мігранти у країнах призначення (саме їх фіксує офіційна статистика);

2) *неофіційна легальна міграція* — поїздки за кордон із декларованою метою туризму або відвідування родичів із подальшим працевлаштуванням та реєстрацією в країні-реципієнті. Учасників таких поїздок не можуть відстежити вітчизняною статистикою, однак вони стають цілком легальними трудовими мігрантами у країнах-реципієнтах;

3) *успішна нелегальна міграція* — поїздки, пов'язані з незареєстрованою зайнятістю видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн;

4) *міграція жертв злочинних угруповань* — торгівля людьми та інші випадки перебування мігрантів у нелюдських умовах або зайнятості протиправною діяльністю за кордоном не з власної волі.

У типології російського вченого *В.О. Іонцева* міграції поділяються на *організовані* (що плануються) та *неорганізовані* (стихійні). Організована міграція відбувається за допомогою держави або певних суспільних структур. Наприклад, сучасна трудова міграція населення України проходить частково організовано — через державні центри зайнятості населення, які надають послуги з консультування та виступають у ролі посередників у працевлаштуванні за межами України, або за допомогою офіційно зареєстрованих агентств із працевлаштування за кордоном, які мають ліцензії на цей вид діяльності. Сюди ж віднесімо міграції, що здійснюються в рамках договорів, укладених між українськими та зарубіжними підприємствами.

На особливу увагу заслугове визначення поняття “трудова міграція”, як і вживаних його синонімів — “міграція робочої сили”, “зовнішня зайнятість”, “економічна міграція”. Зокрема, на думку *О.А. Малиновської*, останнє ототожнення є помилковим. Поняття економічної міграції за своїм змістом є ширшим і охоплює трудові переміщення лише як один зі своїх різновидів.

На сьогодні поширеним явищем є нелегальна трудова міграція, коли мігранти потрапляють і працевлаштовуються на території іншої країни незаконно. Мета, яка декларується при в'їзді, часто пов'язана з туризмом, відвідуванням родичів, друзів тощо.

У соціологічних дослідженнях трудової міграції підкреслюється, що міграційні переміщення людини впливають на динаміку соціальної структури та статусних характеристик різних верств населення у районах прибуття і вибуття мігрантів; окрім того, завдяки міграційним переміщенням людина реалізує право на отримання вищої винагороди за свою працю, адекватної її освітнім і професійно-кваліфікаційним характеристикам. Тобто, стимулом для трудової міграції є не тільки відсутність роботи в регіоні, а й відсутність такої роботи, яка б за умовами праці, оплатою, можливостями професійного зростання відповідала освіченості й кваліфікації людини.

Виходячи з цього, виокремлюють три типи трудових мігрантів:

1) *трудові мігранти, які прибувають на роботу за контрактом* — напівкваліфіковані чи некваліфіковані робітники, котрі перебувають у країні певний період часу;

2) *висококваліфіковані спеціалісти* — працівники транснаціональних компаній та спільних підприємств, які за характером діяльності переїждять від країни до країни;

3) *нелегальні трудові мігранти*.

Функції міграції виражають її сутність і зумовлюють властивості цього явища. Міграція виконує *функцію розвитку населення*, тобто сприяє змінам соціально-психологічних характеристик людей, розширенню світогляду, накопиченню знань про різні сфери життя, обміну трудовими навичками і виробничим досвідом, розвитку особистості, її матеріальних, соціальних і духовних потреб, інтеграції національних культур. Також виокремлюють *селективну функцію*, сутність якої полягає в тому, що різні соціально-демографічні групи різною мірою беруть участь у міграційних переміщеннях. Тобто, спостерігається диференціація міграційного потоку за статтю (хто мігрує частіше — чоловіки чи жінки?), за віком, рівнем освіти, професійною належністю, кваліфікацією, за місцем проживання (місто чи село) тощо.

Найбільш значущими функціями міграції є *економічна* та *соціальна*. Економічна функція полягає в забезпеченні кількісної та якісної відповідності між попитом і пропозицією робочої сили різного профілю й кваліфікації у різних регіонах або країнах. Отже чинником міграції вважається передусім різниця рівнів матеріального добробуту людей, умов праці й побуту, а причиною — суперечність між потребами особистості та можливостями їхнього задоволення у місці постійного проживання.

До найважливіших аспектів соціальної функції міграції належить задоволення індивідуальних та соціально-групових потреб, які розуміються ширше, ніж матеріальні: від потреб безпеки, групової належності до потреб самоактуалізації, підвищення соціального статусу.

За наявності незадоволених потреб індивід стає більш мобільним: енергію для переміщення надає йому збудження будь-якої базової потреби, зокрема:

— *статеві потреби*: секс-туризм, поїздки у пошуках шлюбного партнера;

— *потреби самозбереження*: біженство із “гарячих точок” планети (наприклад, тепер — із Сирії);

— *потреби матеріального добробуту*: міграція у більш заможні місця;

— *потреба нової інформації*: подорожування і туризм.

В основі міграції завжди лежить незадоволеність людини своїм місцем проживання та (або) становищем. Наприклад, багато здібних людей виїжджають із сільської місцевості до міста через неможливість здобути вищу освіту, знайти престижну роботу, реалізувати себе на рівні своїх здібностей.

Головним мотивом міграції є пошук благополучного життя, а благополуччя має два аспекти: матеріальний комфорт і безпека. У сучасному світі головним мотивом міграції є економічний: мігранти шукають матеріально впорядкованішого життя.

Виходячи з головних потреб людей, **С.К. Бондірева** виділяє такі мотиви міграції.

Прагнення “кращої долі” — із об’єктивно неблагополучних місць виїжджає дієздатне населення. Прикладом є масова міграція українців і поляків до Канади на початку минулого століття. Вони їхали туди працювати і добре живуть там нині, жодних етнічних проблем не виникає.

Заздрість до мешканців благополучніших місць. Це міграція без гуманітарних або політичних причин. Приклад — цигани Чехії, які прагнуть виїхати до Англії, оскільки там є більшою грошова допомога.

Комплекс меншовартості. Деякі індивіди взагалі не здатні знайти себе в реальному житті. Для них міграція є виходом зі скрутного психічного стану. Така міграція рідко буває успішною, оскільки людині від себе самої не втекти.

Прагнення повніше реалізувати свій потенціал. Отже, головними мотивами є і можливості самоствердження, самореалізації, і можливості поліпшити матеріальне становище.

Прагнення безпеки. Наприклад, міграція діячів науки і культури із нацистської Німеччини. Це різновид міграції за політичними мотивами.

Що спільного у всіх цих явищ? Міграція, як зазначалося, зазвичай є полімотивованою. Головне — це незадоволеність індивіда місцем свого проживання, яка може мати об’єктивні або суб’єктивні причини. Ця незадоволеність супроводжується психічним напруженням і переростає в різке заперечення можливості продовження свого перебування на місці проживання. Ніхто і ніколи не мігрує туди, де йому буде гірше, а саме туди, де, як уявляється, має бути краще. Протилежним мотивом міграції може бути лише патріотизм — прагнення спрямувати свої зусилля на благо рідних місць [4].

Інтелектуальна міграція в сучасній Україні

Нині міждержавна міграція набуває дедалі більшої диференціації. Особливої уваги потребує проблема, пов’язана з впливом висококваліфікованих трудових ресурсів (“відпливом мізків”). Саме цей вид зовнішньої еміграції має специфічні негативні наслідки. До них слід віднести падіння інтелектуального рівня населення як у короткотерміновій, так і довготерміновій перспективі; втрату пріоритетів науково-технічного розвитку суспільства; посилення відставання від розвинених країн світу.

Через вилучення зі структури населення соціально найактивнішої частини — його інтелектуальної еліти — знижується пасіонарність українсь-кого етносу. Усе це становить безпосередню загрозу безпеці суспільства, перспективам його соціального та економічного розвитку. Незважаючи на високий рівень

підготовки фахівців вищою школою України, умови для подальшої роботи (як матеріальні — оплата праці вченого, так і дослідницькі — доступність літератури, сучасного устаткування, технологій тощо) не відповідають світовим стандартам, що й виступає прямим або непрямим чинником інтелектуальної міграції.

Під інтелектуальною міграцією вчені розуміють “міграцію наукових і викладацьких кадрів високої і вищої кваліфікації, реально або потенційно зайнятих науковими дослідженнями й розробками, а також обслуговуванням цієї галузі” [2]. На сьогодні склалися дві основні (але конкуруючі) наукові концепції, які намагаються пояснити явище інтелектуальної міграції. Відповідно до концепції обміну знаннями й досвідом (*brain exchange*) люди мігрують у пошуках нового місця праці з урахуванням своєї професії та кваліфікації. У рамках концепції розтрати умів (*brain waste*) інтелектуальна міграція розглядається як чиста втрата для сукупного обсягу робочої сили країни-експортера.

В Україні міграційний процес серед науковців набув досить великих масштабів від початку 90-х років минулого століття; зокрема, кількість докторів наук різних галузей, які виїжджають працювати за кордон, збільшується з кожним роком. Традиційними країнами міграційного вибору продовжують залишатися Німеччина, Ізраїль і США. В США “підживлення інтелектуальної еліти” із країн Східної Європи з розвиненими науковими школами зробило можливим селективний добір фахівців: скажімо, студенти-іноземці і співробітники-іммігранти становлять там близько половини академічного персоналу в галузі природничих наук.

В.Л. Злишков підкреслює: “Саме тому, що висококваліфікована праця не знаходить реальної підтримки на державному рівні, фахівці прагнуть виїхати з межі України. Це можна б було вважати ознакою відкритого суспільства, яке не забороняє своїм громадянам перетинати кордони. Але коли процес стає масовим, то вже виникає загроза національній безпеці” [3].

Серед причин міждержавної інтелектуальної міграції у сучасній науковій літературі найчастіше вказуються такі:

- низький життєвий рівень, що змушує шукати можливості доброго заробітку там, де інтелектуальна праця високо оплачується;

- незахищеність прав власності на продукти інтелектуальної праці, матеріальні, інформаційні та інші перешкоди спілкуванню із зарубіжними колегами;

- обмеженість доступу для талановитих молодих учених з периферії до великих наукових центрів; розпад наукових колективів;

- низький і такий, що продовжує знижуватися, престиж науки, недооцінка суспільством соціальної значущості інтелектуальної праці.

В аналізі наслідків інтелектуальної міграції для країни переважають здебільшого негативні оцінки, а саме:

- втрата країною конкурентоспроможної частини власних трудових ресурсів;

— уповільнення темпів розвитку науково-технічного прогресу в зв'язку зі значною інтелектуальною міграцією вчених;

— використання іммігрантів за кордоном переважно на низькокваліфікованих важких роботах зі шкідливими умовами праці, наявність випадків їх дискримінації та експлуатації місцевими роботодавцями;

— тривала відірваність від родини.

Серед позитивних результатів інтелектуальної міграції для нашої країни можна назвати:

— сприяння інтеграції України в міжнародний ринок праці через міждержавний обмін робочою силою;

— надання можливості реалізувати свої здібності за кордоном, підвищити кваліфікацію, ознайомитися зі світовим досвідом, поліпшити матеріальне становище як самих мігрантів, так і членів їхніх родин;

— стимулювання до більш продуктивної діяльності українських наукових працівників через виникнення конкуренції із закордонними фахівцями;

— підвищення світового рейтингу України як демократичної, вільної та відкритої держави.

Соціально-психологічні чинники та закономірності міграції

У вивченні міграції населення як суспільного феномена кожна з дисциплін обирає свій предмет, завдання тощо. Різні теоретичні підходи досліджують міграційну дійсність на різних рівнях, проте розуміння міграційних процесів у всьому розмаїтті їхнього змісту і функцій передбачає участь соціальної психології з її доволі ефективним інструментарієм.

Складність процесів міграції спричинилася до виникнення різних теорій міграції. Учені виокремлюють як визначальну причину міграції дуже різні, іноді такі, що суперечать один одному, чинники. Найбільш повну класифікацію підходів до вивчення міграційних процесів розробив **В.О. Іонцев**: вона містить 17 наукових підходів, 45 наукових напрямів, теорій і концепцій. Дослідник виокремлює такі підходи: економічний, соціологічний, демографічний, міграційний, історичний, географічний, політичний, типологічний, екологічний, системний, етнографічний, психологічний, біологічний, генетичний, філософський, юридичний, методологічний.

Усі теоретичні підходи до вивчення міграції можна розділити на дві групи (американський дослідник **Д. Массей**): 1) *теорії, що розглядають чинники і причини міграції*; 2) *теорії, що фокусуються на аналізі механізмів саморозвитку і самоідтримки міграції*.

Перша група теорій спирається на поняття “чинник міграції”, тобто сукупність об'єктивних та суб'єктивних причин, що впливають на прийняття рішення про міграцію.

Під об'єктивними чинниками розуміють різницю у значущих для людини умовах життя в різних країнах, а під суб'єктивними — ті особливості структури особистості (потреби, інтереси, прагнення, ціннісні орієнтації), котрі зумовлюють диференціацію рішень, які приймаються різними індивідами або гру-

пами за таких самих умов. Об'єктивні чинники в свою чергу можна поділити на природні та суспільні.

Природні чинники міграції населення — це територіальні відмінності у природних умовах, а суспільні чинники визначають територіальні відмінності в умовах суспільного буття людини або груп. Природні чинники пов'язані з рельєфом, ґрунтом, поверхневими і підземними водами, надрами, кліматом, рослинним і тваринним світом; вони впливають на міграцію опосередковано, оскільки природні умови є природною основою багатьох виробництв.

У структурі суспільних чинників можна виокремити широкі групи економічних, політичних, етнічних, соціальних, соціально-психологічних чинників.

Основні групи чинників, які впливають на прийняття людиною рішення про трудову міграцію, наведено в таблиці 2.

До *економічних чинників* належать низький життєвий рівень населення, обмежені матеріальні можливості, безробіття, низька заробітна платня.

Політичні чинники міграції проявляються у нестабільному зовнішньополітичному становищі країни походження мігранта та в нестабільній політичній ситуації всередині країни. Зростання міграційних настроїв залежить від оцінки громадянами економічної та політичної ситуації у державі.

Етнічні чинники пов'язані, зокрема, з можливістю повернення на етнічну батьківщину, а також із прагненням жити в суспільстві, де зберігається попередній спосіб життя, принаймні у сфері міжетнічних і культурно-мовних відносин. Саме це, наприклад, зумовило для багатьох людей, які раніше проживали в союзних республіках СРСР, міграцію до Росії. Про це пише **І.Ю. Макєєв**: “На наш погляд, найважливіший соціально-психологічний і політичний мотив можна було б сформулювати у вигляді простої думки “найвної” пострадянської людини: *навіщо залишатися в новій національній державі (у якій усе попереднє, що стало звичним, правові, мовні та інші важливі умови життєдіяльності кардинально змінюються), коли є принаймні якась можливість улаштувати життя за сталими правилами в Росії як спадкоємниці СРСР і берегині соціально та психологічно важливих ментальних стереотипів минулого, більш звичного життя*” [5].

Соціальні чинники пов'язані з можливостями поліпшення свого соціального статусу, самореалізації в новому суспільстві, а також із впливом референтних груп мігрантів, засобів масової інформації, чутко стосовно життя за кордоном тощо. Тут можуть діяти чинники престижу, своєрідної моди та інші феномени суспільної свідомості.

Слід особливо підкреслити значущість *психологічних чинників* у прийнятті рішення про міграцію. У мігрантів, які мають досвід перебування в розвинутих країнах, змінюються смаки та мотивація, формується стиль життя, якого важко досягнути в результаті прикладання праці на вітчизняному ринку. На рівні соціальної спільноти, громади міграція глибоко вкорінюється у стандартний набір зразків поведінки, її цінності стають частиною загальноновизнаних цінностей

Таблиця 2. Основні чинники міграційних переміщень

Об'єктивні чинники		Суб'єктивні чинники	
Суспільні			Природні
Економічні	матеріальні потреби людини	природні умови як природна основа виробництва	особистісні характеристики та мотивація людини
Політичні	оцінка соціально-економічної ситуації в країні		
Етнічні	прагнення працювати в регіоні, що має близькі культурні та етнічні характеристики		
Соціальні	покращення соціального статусу; вплив соціального оточення та референтних груп		
Педагогічні	особливості навчання і виховання		
Психологічні	зміна системи цінностей у суспільстві		

спільноти. Міграція навіть може виступати як ритуал, обов'язковий для повноцінної життєдіяльності особистості. Скажімо, якщо хтось не робить спроби мігрувати, він буде сприйматися як ледачий або незаповзятливий. На думку дослідників, зміна системи цінностей у людей, які здійснили матеріально успішні спроби трудових міграцій, є загрозою нівелювання соціальної значущості зайнятості в Україні через формування у молоді стійкого стереотипу, згідно з яким досягти гідного рівня життя можна лише шляхом трудових поїздок за кордон.

У сучасний період змінюється ставлення людини до свого життя, до власної долі, до своєї біографії. Це проявляється у дії таких суб'єктивних чинників міграційної поведінки:

- вплив оточення на прийняття рішення про міграцію (сім'я, друзі);
- посилення ролі моделей стійких взаємозв'язків між людьми (соціальних мереж) у прийнятті рішення про міграцію і при виборі нового місця проживання;
- поява нового типу особистості, для якої переміщення саме по собі є цінністю, ствердженням свободи, а не реакцією на зовнішні проблеми або бажанням уникнути їх.

Окрім переваг в умовах життя майбутньої країни проживання, процес еміграції залежить від життєвих стандартів, які склались у тієї чи тієї групи населення, від уявлення про те, що є нормою. Життєвий стандарт, або рівень життя, є категорією, що характеризує міру задоволення соціально-економічних та духовних потреб людей. Рівень життя виявляється в кількості та якості благ і послуг, що споживаються,

починаючи від первинних вітальних потреб (у харчуванні, житлі, одязі, освіті, праці, відпочинку та ін.) і закінчуючи високими духовними запитами. Оцінка рівня життя формується в різних соціальних групах у ході порівняння винагороди, можливостей задоволення потреб та реалізації інтересів з аналогічними можливостями інших людей чи своїм власним становищем у минулому. Таким чином, підвищення рівня життя пов'язано не тільки зі зростанням суспільного добробуту, а й із справедливістю його розподілу. Це означає, що соціально-економічні чинники (передусім рівень добробуту та статус зайнятості) не є визначальними у формуванні орієнтації щодо виїзду на роботу за кордон. Не лише економічні труднощі, що викликають бідність і безробіття, виштовхують певні верстви населення за рубіж, а й причини психологічного та навіть духовного плану.

Отже, різні чинники міграції розглядаються як головні в різних аналітичних моделях (таблиця 3).

Слід зазначити, що всі концепції міграції розробляються на двох рівнях, які частково перекриваються: на макро- і мікрорівні. На макрорівні аналізуються обсяг, інтенсивність, спрямування міграційних потоків, їхня результативність, а також вплив диференціації заробітної платні, безробіття, вартості житла і послуг, кліматичних та екологічних умов тощо. Хоча макрорівень і дозволяє з'ясувати причини міграції, його аналітичні можливості є обмеженими, оскільки не враховується диференціація складу мігрантів. Предметна площина психологічного аналізу міграційних процесів розташовується довкола аналізу чинників і причин міграції, які переважно належать

до мікрорівня, стосуються поведінки людини та соціальної групи, тобто вона охоплює соціально-психологічні явища.

Згідно з економічними теоріями, що ґрунтуються на механізмі “виштовхування—притягування”, всі чинники, які впливають на прийняття рішення про міграцію та на сам процес міграції, можуть бути узагальнені в такому вигляді: 1) чинники, пов’язані з територією вибуття мігрантів; 2) чинники, пов’язані з територією прибуття мігрантів; 3) поточні впливові обставини; 4) чинники, пов’язані зі складом та особливостями мігрантів.

Економічна наука, що застосовує поняття “робоча сила”, “*попит*”, “*пропозиція*” тощо, пояснює міграційні процеси тим, що в регіонах із надлишковою робочою силою спостерігається низька заробітна платня, і це є поштовхом для переміщення людини в інші регіони, де вона є вищою. Один із класиків *неокласичної макроекономіки* *М. Тодаро* зауважує, що будь-яка економічна і соціальна політика, яка впливає на реальні прибутки у місцях прикладання праці людини, прямо або опосередковано впливає і на міграційні процеси [6]. Економічний чинник трудової міграції зумовлений передусім нестабільністю в економіці країни, що в свою чергу детермінує непевність і малопрогнозованість життя. Коли стає неможливим прогнозування свого життєвого шляху на основі самореалізації з урахуванням власних здібностей та пізнавальних інтересів, значна кількість людей вимушена розширювати пошук свого місця в житті та шляхів заробітку, в тому числі за рахунок небезпечних, низькомовірних, ненадійних, ризикованих варіантів.

Неокласична мікроекономічна теорія зосереджується на індивідуальних чинниках та вважає, що міграційні процеси здійснюються на основі особистих підрахунків вигідності міграції. Прихильники цієї теорії поділяють витрати і вигоди від міграції на монетарні та немонетарні (в економічній термінології), до останніх належать і психологічні. До монетарних належать витрати на транспорт, на оформлення документів для виїзду, на професійну підготовку до нової

роботи (якщо це необхідно) та ін. Психологічні ж “*витрати*” пов’язані з послабленням або розриванням родинних чи дружніх зв’язків та започаткуванням нових, із вивченням нової мови, з перебуванням в іншокультурному середовищі тощо. Індивідуальні характеристики потенційних мігрантів — такі як вік, рівень освіти, стан здоров’я — можуть зменшувати або збільшувати витрати на здійснення міграції, що впливає на розмір прибутків, очікуваних від переміщення.

Треба зазначити, що людина мотивується у своїй поведінці не об’єктивними фактами дійсності як такими, а їхнім суб’єктивним заломленням, інтерпретацією у свідомості, тому наведена схема цілком логічного розрахунку власних вигод і витрат може застосовуватися тільки щодо “*усередненої*” людини в економічних моделях міграційних переміщень. Насправді процес прийняття рішення окремою людиною є набагато складнішим і зумовленим великою кількістю чинників, серед яких є суто ситуативні. Людина не завжди приймає рішення цілком свідомо, детально аналізуючи всі моменти. Вона може діяти, як уже зазначалося, під впливом референтної групи, а також престижних міркувань, оскільки праця за кордоном має в нашому суспільстві, на жаль, більшу суб’єктивну вагу на шкалі цінностей.

У концепції *просторової самоорганізації населення*, розробленій *І.М. Прибитковою*, акцент ставиться на те, що територіальні переміщення людності здійснюються у певному соціальному просторі, кожна точка якого характеризується певним набором життєвих благ, а саме — здобуття освіти, придбання житла, якісний відпочинок, спілкування, вільний час, економічна стабільність, політичні свободи тощо (наприклад, до Києва приїжджає велика кількість молоді з різних регіонів України, розраховуючи на всі ці блага). З погляду дослідниці, для трудових міграцій визначальними параметрами є можливості працевлаштування та показники, що характеризують якість робочого місця, тобто умови праці, оплата, тривалість робочого часу. Сукупність усіх цих умовних точок утворює простір можливостей, у межах якого

Таблиця 3. Соціально-психологічні чинники міграційних процесів в аналітичних моделях міграції

Теоретична модель аналізу міграційних процесів	Чинники міграції
Неокласична економічна теорія	низький життєвий рівень, обмежені економічні можливості, безробіття, низька заробітна платня, що призводять до неможливості задоволення потреб людини
Неокласична мікроекономічна теорія	індивідуальний раціональний розрахунок “витрати—вигоди” від міграції: 1) фінансові витрати; 2) психологічні витрати
Концепція просторової самоорганізації населення	стимулом до міграції є невідповідність між прагненням людини до певного рівня життєвих благ та можливістю досягти бажаного у місці проживання
Концепція нової економіки трудової міграції	значущість для мігранта сімейного оточення, відповідальність за добробут сім’ї, прагнення надати їй матеріальну підтримку

пересуваються індивіди. Тобто ця концепція наголошує на тому, що поштовхом для міграції є невідповідність між прагненням людини до певного рівня життя та можливістю досягнути цього рівня у місці постійного проживання.

Реалізація рішення особи щодо пересування у просторі може бути обмежена, наприклад, складністю отримання візи або іншими адміністративними перешкодами. У такому випадку наполегливість особи щодо подолання цих перешкод — аж до порушення певних адміністративних правил — свідчить про інтенсивність її бажання втілити в життя власні наміри (наприклад, нелегальна трудова міграція українців, пов'язана з імовірною небезпекою).

Концепція нової економіки трудової міграції (О. Старк) уже враховує, що мотивацією міграції є прагнення надати матеріальну допомогу своїй родині (мова йде про забезпечення поточних потреб, придбання житла або необхідність оплачувати навчання дітей тощо). Рішення про міграцію приймається на рівні домогосподарства, а не окремої особи. В основі такого колективного рішення лежить бажання мінімізувати ризики місцевого ринку праці. Тобто для підтримання добробуту родини на належному рівні одні її члени можуть залишатися на місцевому ринку праці, тоді як інші виїжджають працювати в іншу країну. Дана концепція підкреслює значущість для мігранта (або потенційного мігранта) добробуту найближчого соціального оточення — його родичів

та сім'ї, за яку він відчуває відповідальність, що й виступає головним чинником працевлаштування за рубежом.

До другої групи належать теорії розвитку та самопідтримки міграції (таблиця 4).

Вагомий внесок у розробку теорії соціального капіталу зробили Т. Шульц, Дж. Мінцер, А. Гансеном та ін. Під соціальним капіталом у соціологічній літературі розуміють сукупність нематеріальних ресурсів сім'ї та спільноти, які сприяють соціальному розвитку людини (наприклад, соціальні зв'язки, знайомства, визнання).

Для реалізації міграційних намірів потрібні не лише бажання індивіда, а й різноманітні ресурси, оскільки переміщення зазвичай здійснюють не найбільш бідні та знедолені верстви населення, а ті, хто володіє необхідним набором ресурсів. Одним із таких ресурсів виступає людський капітал, що охоплює як вроджені здібності й таланти, так і накопичені — знання, вміння, навички, досвід, освіту, кваліфікацію, поінформованість, фізичне й психічне здоров'я тощо. Дослідники вважають, що мігранти володіють більшим людським капіталом порівняно з тими, хто не наважується на переїзд.

Рівень освіти слугує своєрідним чинником, який детермінує міграційну поведінку, оскільки ерудованість особи сприяє більш усвідомленому прийняттю рішення про міграцію та полегшує адаптацію на новому місці. Освічені особи мають доступ до різних

Таблиця 4. Закономірності динаміки трудової міграції в аналітичних моделях міграції

Теоретична модель аналізу міграційних процесів	Закономірності динаміки міграції
Теорія соціального капіталу	до міграції більш схильні індивіди, які мають якісний людський капітал: здібності, таланти, знання, вміння, навички, досвід, освіту, кваліфікацію, поінформованість, фізичне й психічне здоров'я
Теорія міграційних мереж Д. Массея	наявність родинних, дружніх зв'язків за кордоном збільшує ймовірність міграції; міграційні мережі призводять до ширшого охоплення та водночас до диференціації мігрантів за віком, статтю, професією, кваліфікацією, соціальним походженням тощо
Теорія сукупної причинової зумовленості Д. Массея	вплив груп членства та референтних груп (групових норм поведінки) на прийняття рішення щодо міграції
Соціологічна теорія ризиків	нелегальна міграція (порівняно з легальною) з більшою ймовірністю пов'язана з ризиками у сфері зайнятості, соціально-психологічними ризиками, порушенням прав людини
Інституційна теорія	розширення та збільшення обсягів трудової еміграції веде до виникнення та розростання інституцій, які надають офіційну й неофіційну допомогу в працевлаштуванні за кордоном (самопідтримка міграційних процесів); складності, пов'язані з легальним працевлаштуванням за межами країни, не викликають відмову від запланованої міграції, а провокують пошук нелегальних способів її здійснення
Теорія трьох стадій міграційного процесу	міграційна рухливість залежить від накопиченого міграційного досвіду

джерел інформації, зокрема до мережі Internet, тому оперують достовірнішими відомостями про соціальне та культурне середовище країни, про можливості працевлаштування, облаштування тощо. До цього слід додати знання мови країни-приймача, що полегшує пошук робочого місця. Для адаптації мігранта вельми важливими є такі психологічні якості, як комунікабельність, здатність витримувати стреси, гнучкість, уміння пристосовуватись до нових умов.

На основі теорії соціального капіталу можна видокремити чинники, що впливають на міграційну поведінку людини (це вік, стать, освіта, кваліфікація, досвід, а також здібності та особистісні якості, які допомагають у роботі та соціальній адаптації), а також сформулювати певну закономірність, а саме: до міграційної поведінки більшою мірою схильні індивіди, які мають якісніший людський капітал.

Концепція міграційних мереж оформилася в окрему аналітичну модель у теоретичних розробках **Е. Тайлора** та **Д. Массея**. Міграційна мережа визначається як сукупність міжособистісних стосунків, коли мігранти взаємодіють зі своїми родинами, друзями тощо, які залишилися на батьківщині. Ці зв'язки охоплюють обмін інформацією, фінансову допомогу та інші види підтримки, зокрема психологічну.

Для перших мігрантів у конкретній країні ще не існувало соціальних контактів, тому витрати на переміщення (матеріальні та психологічні) для них були значними. Після їх адаптації еміграція для родичів, друзів або знайомих відбувається вже простіше. Це стосується витрат на переїзд та облаштування, пошуку роботи, отримання необхідної інформації, емоційної підтримки в іншому середовищі тощо.

Міграційні мережі створюють для мігрантів важливий ресурс: завдяки їм вони знаходять роботу та житло на новому місці. Коли кількість мігрантів сягає "*критичного порогу*", мережі своєю чергою розширюються та розгалужуються. Це дає підстави передбачати, що за таких умов трудова міграція українців триватиме й надалі. Крім того, розширення міграційної мережі набагато знижує ризики та витрати при здійсненні міграції; тому сьогодні можна спостерігати збільшення діапазону охоплення та диференціації мігрантів за віком, професією, сімейним станом, соціальним походженням тощо.

Теорія міграційних мереж відрізняється від теорії людського капіталу з погляду селективності міграцій. Якщо згідно з теорією людського капіталу всі мігранти володіють більшим капіталом порівняно з тими, хто не планує виїхати за межі країни, то представники теорії міграційних мереж стверджують, що це положення стосується лише перших потоків мігрантів. Поступово, із розростанням міграційних мереж, потоки стають дедалі менш селективними і починають представляти спільноту або суспільство, з яких походять мігранти, ледь не повністю.

Сутність *теорії сукупної причинної зумовленості* **Д. Массея** полягає в тому, що кожний акт міграції змінює соціальний контекст, завдяки чому наступні акти вже стають типовими, що робить подальше

міграційне переміщення більш імовірним. Ця теорія робить акцент на вивченні людської поведінки, мотивації діяльності особистості. До неї примикає етносоціологічний підхід (**Ю. Арутюнян, Л. Дробижсєва**), який ураховує те, що на міграційну поведінку людей впливають не тільки індивідуальні характеристики, а й ті соціальні групи, до складу яких вони входять, а також референтні групи, на чій норми вони орієнтуються. Етносоціологічний підхід базується на концепції культури як колективного способу адаптації до соціального середовища і, на думку його авторів, є більш глибоким рівнем розуміння механізмів міграції, що спирається на народні традиції.

Соціологічна теорія ризиків розглядає учасників трудових міграцій як специфічних суб'єктів ризиків, котрі приймають рішення і діють відповідно до цих рішень. У більшості випадків сучасні трудові міграції населення України характеризуються добровільними рішеннями (якщо не враховувати явище торгівлі людьми), тому ймовірно збитки, які можуть виникнути в ході реалізації даних рішень, доречно вважати за ризики. У соціологічній теорії ризик розглядається як цілеспрямована поведінка соціального суб'єкта, що реалізується в умовах невизначеності очікуваних результатів.

З позицій якісного підходу можна виокремити такі типи ризиків мігрантів: ризики, пов'язані зі сферою зайнятості (незадовільні умови праці, порушення працедавцем попередньої домовленості щодо параметрів виробничого процесу, занижка заробітна платня тощо); соціально-психологічні ризики (соціальна ізоляція у новій спільноті, погіршення стосунків із родичами на батьківщині, інформаційний голод тощо) і ризики порушення прав людини (торгівля людьми, прояви неповаги до честі та гідності особи).

Інституційна теорія звертає увагу, зокрема, на існування дисбалансу між великою кількістю людей, що прагнуть отримати роботу в більш благополучних країнах, та певними труднощами, пов'язаними з оформленням документів для в'їзду в ті країни. Це стимулює виникнення інституцій та організацій, які надають послуги потенційним мігрантам в оформленні віз, прав на роботу за кордоном тощо. Так створюються умови для розвитку "*чорного ринку*" (таємне перевезення через кордони держави; підробка віз і документів; укладання трудових контрактів між мігрантом і працедавцем; кредитування тощо). Це, в свою чергу, сприяє експлуатації та переслідуванню нелегальних мігрантів, що викликає появу мережі гуманітарних організацій, які захищають права легальних та нелегальних мігрантів (надання соціальних послуг, порад щодо набуття легального статусу, консульства, вивчення іноземних мов, переказ коштів з-за кордону тощо).

Заходи із посилення імміграційного режиму можуть, з одного боку, розширити вплив "*чорного ринку*" на перебіг міграційних процесів, а з другого — ініціювати спротив гуманітарних організацій, що захищають права мігрантів.

Інституційна теорія наголошує на тому, що бар'єри і перепони на шляху легальної міграції (у тому числі труднощі в оформленні документів) призводять не до відмови від виїзду за кордон, а до пошуків інших, нелегальних (іноді незаконних) способів, що значно погіршує правовий статус людини та робить її вразливою до різних небезпечних ситуацій.

Процесуальний характер міграційних процесів відбиває теорія трьох стадій *Л.Л. Рибаківського*, яка акцентує на тому, що міграційні процеси мають аналізуватися з позиції учасників цих процесів, тобто очима мігрантів. Тож будь-який завершений міграційний процес складається з трьох основних стадій, що тісно пов'язані між собою:

— вихідної (або підготовчої) стадії, що представляє процес формування територіальної рухливості населення;

— основної стадії, тобто безпосереднього акту переселення;

— завершальної стадії, що виглядає як прижилість мігрантів на новому місці.

При цьому в міру накопичення міграційного досвіду збільшується міграційна рухливість як окремих людей, так і населення в цілому.

Розвиток міграційних процесів у конкретних історично-географічних умовах, на думку соціологів та економістів, регулюється особливими закономірностями, найстійкішими з яких є:

— пріоритет економічних чинників у формуванні системи потоків добровільної міграції: основна маса переміщень у просторі викликана бажанням індивідів поліпшити свій матеріальний стан;

— диференціація рівня міграційної мобільності залежно від якісних характеристик індивідів: підвищений ступінь участі в міграційному русі притаманний молодим, добре освіченим особам, які не перебувають у шлюбі, мають краще здоров'я, певні риси характеру (ініціативність, сміливість тощо);



— функціонування двох різноспрямованих потоків: досить тривале існування потоку міграції в певному напрямку приводить до формування зворотного потоку внаслідок повернення частини мігрантів, яким не вдалося закріпитися на новому місці;

— залежність обсягів міграцій від відстані: що ближче розташовані регіони, то — за інших рівних умов — інтенсивніші міграційні зв'язки між ними;

— взаємозв'язок міграційних процесів та ментальних особливостей населення: чим вища міра спорідненості менталітету мешканців двох регіонів (схожість мов, звичаїв, релігії, цінностей), тим інтенсивніші міграційні контакти, а наявність тривалого та інтенсивного обміну населенням сприяє зближенню соціальних ознак.

Отже, аналіз теоретичних моделей міграції дає можливість окреслити проблемний простір соціальної психології у вивченні міграційних процесів:

— вплив зміни місця проживання або працевлаштування людини на її соціальний статус у нових умовах (зміна галузі праці, соціального стану, рольових позицій тощо); психологічні проблеми соціальної мобільності та соціальної стратифікації;

— вплив на міграційну мобільність віку, статі, соціального походження, освіти, професії, кваліфікації, соціального статусу, національності тощо;

— динаміка особистісних настановлень, пререференцій у свідомості та поведінці потенційних мігрантів; вплив старого і нового соціального оточення та референтних груп на міграційну поведінку індивідів і соціальних груп, на інтереси, очікування індивідів у зв'язку зі зміною місця працевлаштування і проживання;

— специфічні закономірності перебігу міграційних процесів, загальні та особливі характеристики міграційної поведінки, соціально-психологічні механізми їх регулювання;

— соціально-психологічна та етносоціальна інтеграція та адаптація мігрантів у новому соціумі;

— самоідентифікація мігрантів, у тому числі національна, можливі шляхи культурного та етнокультурного розвитку мігрантів;

— соціально-психологічні основи конфліктів у іншому соціокультурному середовищі;

— фізичне та психічне здоров'я мігрантів;

— сім'я мігрантів, умови та чинники зміни сімейних цінностей мігрантів та членів їхніх родин;

— вплив засобів масової інформації на створення іміджу міграційних переміщень з метою працевлаштування за кордоном.

Динаміка міграційних процесів

Міграційну поведінку можна визначити як сукупність дій та відносин, що опосередковано впливають на переселення індивідів або відмову від переселень. Серед спонукальних чинників такої поведінки видокремлюють міграційне настановлення, міграційну мотивацію, міграційну готовність, які засвідчують схильність суб'єкта до сприйняття майбутніх подій і

до дій у певному напрямку, що забезпечує, за *Д.М. Узнадзе*, усталений цілеспрямований характер перебігу відповідної діяльності та є основою доцільної вибіркової активності людини.

Під міграційним настановленням розуміємо психічний регулятор поведінки особистості, який визначає узгодженість дій, детермінованих позитивним чи негативним ставленням до зміни місця та умов життя. Міграційне настановлення визначає готовність до певного результату міграційної поведінки. Спонукальним компонентом міграційного настановлення є міграційна мотивація, яка розкриває якісний бік потреби індивіда у зміні місця проживання, умов праці, реалізації певних життєвих планів.

Міграційну мотивацію, або міграційні мотиви, визначмо як психічний стан особистості, який спонукає її до досягнення особистих цілей економічного, соціального та психологічного характеру через зміну місця проживання. Мотивація розуміється як сукупність факторів, що визначають активність особистості; до них належать мотиви, потреби, стимули, ситуативні фактори, які детермінують поведінку людини. Мотиви є відносно стійкими утвореннями особистості, однак мотивація, за визначенням, охоплює не лише мотиви, а й ситуативні чинники (вплив різних людей, специфіка діяльності та ситуації).

Мотиваційна готовність є чинником, що опосередковує вибіркоче сприйняття тієї інформації, яка має сенс та значення для людини і призводить до трансформації діяльності та зміни мотивів. Мотиваційна готовність актуалізується при відкритті людиною можливості діяти тут і зараз певним чином, тобто вона є характеристикою розвитку спонукального процесу під час самореалізації.

У дослідженні *Р.Р. Ішмухаметова* доведено, що готовність до зміни способу життя є сукупністю гранично загальних, інтегральних позаситуативних параметрів людини, які характеризують особливості функціонування її як відкритої самоорганізованої системи.

Зміна способу життя є ефектом, наслідком відкритості психологічної системи. Готовність до зміни способу життя передбачає його перебудову, яка відбувається під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Трансформація способу життя починається із внутрішньої духовної роботи з визначення (перевизначення) вищих смислів власного існування. Таким чином, кризовий стан соціальної ідентичності мігрантів тісно пов'язується з переоцінкою цінностей життя, тобто є екзистенційною проблемою.

Готовність до зміни способу життя характеризує ступінь легкості (важкості) перебудови багатомірного світу людини, його конфігурації та змісту. *Г.О. Балл* указує на необхідність розгляду середовища, в якому відбувається адаптація особистості, у співвідношенні об'єктивних властивостей оточення суб'єкта та притаманної йому системи особистісних смислів, тобто як психологічного середовища.

Для зрілої особистості характерним є створення власного середовища, сприятливого для її розвитку,

самореалізації. Людина зі зрілою ідентичністю здатна до створення комфортного простору для особистісної самореалізації в усіх сферах її самоздійснення; і навпаки: людина, що перебуває у стані кризи ідентичності, шукає для себе зовнішній простір, у який намагається "*вписати себе*".

С.К. Бондирева вважає, що кожний індивід має три простори: 1) внутрішньопсихічний простір (внутрішній світ) — царина знаків, символів, образів, переживань; 2) найближчий психологічний простір — зона спілкування, параметри якої визначаються характером виховання та етнічними особливостями; 3) простір значущого — сукупність значущих для індивіда об'єктів у зовнішньому світі — як фізичних, так і віртуальних.

Параметри цих трьох просторів мають прямий стосунок до міграції. Вузкість внутрішньопсихічного простору викликає дискомфорт, нездатність індивіда "*знайти себе*", внаслідок чого ніщо в житті його не задовольняє, він починає борсатись, у тому числі змінювати місце проживання. Масштаби найближчого психологічного простору визначають ступінь здатності індивіда до побудови стосунків з оточенням, уникаючи напруженості та конфліктів. Простір значущих об'єктів індивіда прямо пов'язаний з успішністю адаптації: від того, наскільки гнучко цей простір здатний модифікуватися, залежать успіхи індивіда на новому місці, його можливості вживатися у нові обставини тощо.

Психологічний зміст міграційної поведінки в її динамічному аспекті простежується від "*відчуття неясної туманної незадоволеності власним життям, оточенням, світом, який людина собі побудувала; прагнення щось міняти, покращувати, прискорювати, приймати якісь кардинальні рішення*" [7] — до здійснення міграційного переміщення.

Міграційна готовність — це психологічне новоутворення, що належить до проявів самоорганізації людини (людина розуміється як відкрита психологічна система), яке у змістовому плані становить настановлення на добровільну зміну місця працевлаштування. Міграційна готовність виникає в людини на основі суперечності між її образом світу (що містить у собі оцінки місця проживання і бажаного майбутнього), з одного боку, і способом життя, з іншого боку, які не відповідають один одному. Прагнення, що становить сутність міграційної готовності, може бути усвідомленим — це думки, мрії про зміну місця проживання, бажання, наміри, конкретні дії, що сприяють реалізації намірів. Воно може бути слабкоусвідомленим і тоді проявляє себе як цілісний стан загальної незадоволеності місцем проживання, що викликається несприятливими параметрами життя в цьому регіоні або ж привабливими характеристиками іншого регіону.

На думку *Т.М. Тутаренко*, перехід від загальної незадоволеності до оформлення конкретних намірів щодо зміни місця працевлаштування забезпечується завдяки семіотичному механізмові самоздійснення особистості, який дозволяє людині свої ще неясні домагання означувати, тобто накладати на майбутнє

відповідні очікування, сподівання, застереження, страхи та надії. Завдяки цьому розпливчата картина того, що має відбутися в нашому житті, якимось чином організовується, концептуалізується. Дослідниця підкреслює, що прийняття рішень людиною відбувається в контексті взаємодії, з якої складається кожна життєва ситуація, тобто людина покладається на знання інших, на їхні думки, очікування, на соціальні стереотипи.

Міграційна готовність — це *явище кризового характеру*, що виникає в умовах, які депривують потребу особистості у самореалізації, причому характер перешкод може бути різним. Розуміння самореалізації є широким (самореалізація = форма життя). Депривація потреби у самореалізації в даному випадку слугує джерелом міграційної активності особистості. Виникнення міграційної готовності є проявом самоорганізації психологічної системи в тих умовах, коли те, що людина має, їй не влаштовує, і вона прагне нового, коли вона у своєму світі не знаходить необхідних засобів для самореалізації або виявляє невідповідність даного світу собі.

Міграційна готовність виконує системовірну функцію. Вона визначає спрямованість специфічної міграційної активності та забезпечує одночасно і стабільність, і рухливість психологічної системи людини в ситуації незадоволеності сьогоденням і виникнення прагнення змінити його. Тобто міграційна готовність є зовнішнім проявом, об'єктивізацією того факту, що людина стає на шлях подолання депривації, здійснення своєї потреби у самореалізації. Тому міграційна готовність також є феноменом самоорганізації психологічної системи. Ступінь інтенсивності цієї готовності може розглядатися як міра відкритості психологічної системи. Міграційна готовність має системну детермінацію:

— запускарна детермінація, яка полягає у несприятливих умовах життя людини (виникнення міграційної готовності зумовлено особливими сенсовими утвореннями, що знецінюють колишні види діяльності та породжують налаштованість на нові);

— власне причинова детермінація виникнення міграційної готовності особистості виявляється у спонуках, викликаних розбіжністю між потребою людини у самореалізації і усвідомленням обмеженості можливостей її задоволення там, де вона живе. Таким чином, зовнішні несприятливі умови життя, що перешкоджають самореалізації, лише запускають процес формування міграційної готовності, а справжньою причиною її виникнення є криза ідентичності, внутрішній конфлікт як усвідомлення суперечностей між власними потребами і наявними можливостями;

— обумовлювальна детермінація (позаситуативні умови, об'єктивні та суб'єктивні, які необхідні для виникнення міграційної поведінки) визначається диспозиційними моментами (особистісними настановленнями, схильністю до певних загальних способів реагування на життєві труднощі). Ідеться про те, що шляхи розв'язання внутрішньоособистісного

конфлікту залежать від індивідуальних особливостей, системи життєвих цінностей та смислів особистості.

Депривована потреба в самореалізації спонукає людину шукати шляхи і засоби її задоволення. Якщо можливості самореалізації обмежені соціально-економічною відсталістю або іншими несприятливими характеристиками регіону, можна очікувати, що людина буде відчувати бажання залишити це місце, щоб потрапити до іншого, яке надає більше можливостей для самоздійснення. При цьому знецінюються умови й можливості самореалізації в регіоні проживання (що проявляється в низьких оцінках даного регіону) і відбувається формування нового емоційно-настановчого комплексу, що спонукає до міграційної активності.

Міграційна готовність є складним інтегральним утворенням, у якому можна виокремити два основні структурні блоки:

1) загальний — особистісна налаштованість на зміну регіону проживання. Він містить низку когнітивних та емоційних компонентів: усвідомлення конфлікту між вираженою або сильною потребою в самореалізації і недостатніми можливостями для цього в даному регіоні; незадоволеність умовами життя; негативний образ місця проживання та, навпаки, привабливий образ того місця, в яке людина прагне потрапити. До першого блоку також належить мотиваційний компонент: від виникнення перших думок про бажання і можливість міграції до чітко визначеного наміру їхати. У поняттях концепції настановлення *О.Г. Асмолова* цей блок можна назвати смисловим рівнем міграційної готовності. Останній водночас позначає початковий етап міграційної поведінки — міграційну рухливість, що відображає міграційні настановлення;

2) блок підготовки до практичної реалізації міграційної активності. Він також містить когнітивно-емоційний компонент, але той наповнений іншим змістом: людина точно знає конкретне місце, куди вона їде, чітко уявляє засоби реалізації намірів (фінансове забезпечення переїзду і проживання на новому місці, джерела соціальної допомоги і т. ін.), має для цього достатньо енергії та ентузіазму. У поняттях концепції настановлення *О.Г. Асмолова* цей блок можна назвати цільовим рівнем міграційної готовності. Він безпосередньо забезпечує етап підготовки до здійснення міграції, або потенційну міграцію.

Головне психологічне навантаження має перший структурний блок, другий же може бути неактуальним (готовність до діяльності не завжди приводить навіть до підготовки до діяльності). Причиною того, що міграційні наміри не завжди реалізуються, є те, що не вмикається механізм переходу від міграційної готовності до здійснення міграції. Таким механізмом є потреба у міграції.

Міграційна готовність відрізняється від міграційної потреби тим, що перша є тільки баченням можливості змінити своє життя через зміну місця проживання; міграційна ж потреба є джерелом конкретної спрямованої міграційної активності у формі

підготовки та здійснення діяльності щодо зміни місця проживання, адаптації в новому регіоні тощо.

Показниками загальної особистісної налаштованості на міграцію можуть бути (перший структурний блок):

- певна міра інтенсивності потреби особистості у самореалізації, точніше — наявність суперечностей між рівнем потреби у самореалізації і можливостями її задоволення;

- певні параметри смисложиттєвих складових образу світу особистості;

- особливі характеристики загальної задоволеності (незадоволеності) життям;

- специфічне емоційно-ціннісне ставлення до регіону проживання;

- наявність в образі бажаного майбутнього параметрів, пов'язаних з іншим — привабливим — регіоном проживання.

Отже, міграційна готовність є інтегративним утворенням, що детермінується кризою ідентичності особистості в основних сферах самоздійснення людини — етнокультурній, професійній, сімейній.

Виникнення і формування міграційної готовності зумовлюється суперечністю між прагненням особистості до самореалізації, до задоволення потреб усіх рівнів (від базових природних до потреб у самоактуалізації) та нездатністю знайти можливості самореалізації у своїй країні.

Міграційна готовність за своєю сутністю є настановленням на зміну місця проживання та прикладання своєї праці, в її структурі виокремлюються основні компоненти — когнітивний (знання про можливості роботи та влаштування за кордоном), емоційно-оцінковий (позитивна оцінка праці за кордоном та водночас негативна оцінка свого регіону проживання), поведінковий (безпосередні дії, спрямовані на пошук роботи за кордоном та підготовку до виїзду).

На виникнення та формування міграційної готовності впливають об'єктивні умови (оцінка соціально-політичної та економічної ситуації в країні), криза ідентичності як усвідомлення розбіжності між реальною життєвою ситуацією людини та її намірами, планами, бажаннями; значну роль при цьому відіграють життєві цінності та особистісні характеристики.

Отже підіб'ємо деякі підсумки.

Поштовхом для формування готовності людини до міграційного переміщення є невідповідність (навіть суперечність) між наявними потребами людини в певному рівні матеріального добробуту, повазі, самоактуалізації та умовами її життя у постійному місці проживання, де ці потреби залишаються незадоволеними.

Міграцію зазвичай зумовлює поєднання об'єктивних і суб'єктивних чинників. Об'єктивні чинники в свою чергу поділяються на: економічні — прагнення до задоволення матеріальних потреб; політичні — негативна оцінка економічної та соціально-політичної ситуації в країні як об'єктивної умови для життєвого благополуччя людини; етнокультурні — прагнення працювати у схожих культурних та мовних умовах; соціальні — можливості підвищення соціального статусу завдяки працевлаштуванню за кордоном, вплив груп членства та референтних груп на прийняття рішення щодо міграції, вплив засобів масової інформації у створенні іміджу для проживання або праці за межами країни; психологічні — зміна системи цінностей у суспільстві.

До суб'єктивних чинників належать ті, що зумовлюються особистісними характеристиками та особливостями найближчого соціального оточення людини.

Прийняття рішення та здійснення міграції детермінуються віком, статтю, станом фізичного та психічного здоров'я, рівнем освіти, професійною належністю, кваліфікацією, поінформованістю, знаннями мови та культури країни в'їзду, рівнем володіння певними знаннями, навичками, вміннями; особистісними рисами.

Наявність або відсутність соціальних зв'язків за кордоном (родинних, дружніх, сусідських та ін.) справляє значний вплив на прийняття індивідами рішення про міграцію. Міграційні мережі, що складаються з міжособистісних зв'язків між мігрантами, колишніми мігрантами і немігрантами у країнах походження та призначення, істотно підвищують імовірність еміграції, оскільки зменшують міграційні витрати і, відповідно, збільшують її вигідність.

На прийняття рішення щодо міграції за кордон значною мірою впливають найближче соціальне оточення та референтні групи людини. ■

Література

1. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): енциклопедія / [НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького]. — К.: Довіра, 1998. — С. 124.

2. Шульга Н. А. Великое переселение народов: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. — К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2002. — С. 256.

3. Зликов В.Л. Проблеми соціальної самоідентифікації української еліти // Соціальна психологія. — 2004. — № 6 (8). — С. 7.

4. Бондырева С.К. Миграция (сущность и явление). — 2-е изд. стер. — М.: Изд-во Моск. психолого-социального ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2007. — С. 3. — (Серия “Библиотека психолога”).

5. Макеев И. Ю. Миграция русскоязычного населения из Казахстана // Социс. — 1999. — №11. — С. 63—68.

6. Todaro M.P. International Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis // American Economic Review. — 1970. — LX. — P. 126—142.

7. Титаренко Т.М. Життєві домагання як соціально-психологічний механізм самоздійснення особистості // Життєві домагання особистості: (кол. монографія) / [за ред. Т.М. Титаренко]. — К.: Педагогічна думка, 2007. — Розд. 1, гл. 1.1. — С. 26.